

МРНТИ 16.21.00

З.М.Базарбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Қазіргі тіл біліміндегі функционалдық, антропоцентристік бағыттарға сәйкес әр деңгейге жататын тілдік бірліктердің тұтас жүйесін зерттеуге мүмкіндік туып отыр. Тілдің коммуникативтік, когнитивтік, прагматикалық, лингвомәдени қызметтерін жан-жақты зерделеуге бағытталған салалары қарқынды даму үстінде. Ол салалардың әрқайсысының өзіне тән ғылыми ұстанымдары мен зерттеу әдіснамалары да негізделіп, қалыптасуда. Қазіргі тіл білімі гуманитарлық, адам факторына бағытталғандықтан, ұлттың мәдениетін, тарихын, салт-дәстүрін, менталитетін тіл арқылы зерттеуге мүмкіндік туып отыр. Бұл мақалада «Қобыланды батыр» жырының лингвомәдени негіздері қарастырылған.

Тірек сөздер: просодика, синтагма, ұйқас, буын, ырғақ, қарқын, әуен.

З. М. Базарбаева

главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынова,
член-корреспондент НАН, доктор филологических наук, профессор

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСОВ

Аннотация. В соответствии с функциональными, антропоцентрическими направлениями в современном языкознании представляется возможность исследовать целостную систему языковых единиц, относящихся к разным уровням. Интенсивно развиваются сферы языка, направленные на всестороннее изучение коммуникативной, когнитивной, прагматической, лингвокультурной функций. Каждое из этих направлений имеет свои научные принципы и исследовательские методики. Современное языкознание ориентировано на гуманитарный, человеческий фактор, позволяет изучать культуру, историю, традиции, менталитет нации через язык. В данной статье рассмотрены лингвокультурные основы поэмы «Кобланды батыр».

Ключевые слова: просодика, синтагма, рифма, слог, ритм, темп, мелодика.

Z. M. Bazarbaeva

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences,
Doctor of Philology, Professor

LINGUOCULTUROLOGICAL FOUNDATIONS OF HEROIC EPICS

Annotation. In accordance with the functional, anthropocentric trends in modern linguistics, it is possible to study the integral system of language units belonging to different levels. The spheres of language aimed at a comprehensive study of communicative, cognitive, pragmatic, and linguocultural functions are intensively developing. Each of these areas has its own scientific

principles and research methods. Modern linguistics is focused on the humanitarian, human factor, allows us to study the culture, history, traditions, mentality of the nation through the language. This article examines the linguocultural foundations of the poem «Koblandy Batyr».

Keywords: prosody, syntagma, rhyme, syllable, rhythm, tempo, melodies.

Еліміз өз Тәуелсіздігін алғалы бері қуатты мемлекет ретінде қалыптасты. Тамыры тереңге бойлаған төл тарихымыздың жаңа беттері ашылды. Күреске толы ғасырларда біздің бабаларымыз жерімізді аман сақтап, келесі ұрпаққа үлкен мұра ретінде қалдырды. Қазақ хандығының 550 жылдық мерекесінің мақсаты – сол төл тарихымызды тереңнен танып, Қазақ халқының мәдениеті мен салтын, батыр бабаларымыздың ерлік істерін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру болғаны анық. Әр дәуірдегі тарихи оқиғалардың есте қалғандары – батырлар жырынан орын алады.

Көнеден жеткен бұл жырлар ел тарихын түгендеуде, толықтыруда, кейбір күмәнді тұстарды тереңірек зерттеуге, анығырақ білуге үлкен септігін тигізуде. Эпос немесе батырлар жыры ерлікті, батырлықты аңыздап жырлайды. Оны әдетте жыраулар домбыраға, қобызға қосып, бір әуенмен орындайтыны белгілі. Халықтың өмірдегі арманы, күткен мақсаты өте көтеріңкі жырланады, ондағы суреттелетін батыр өз елінің мүддесін жүзеге асыру жолында қандай бөгеттері болса да жеңіп шығады. Алайда жырларда әр ғасырлардағы тарихи фактілер дәлме-дәл емес, араласып келеді. Халықтың сүйіп тыңдайтын жырларының бірі – «Қобыланды батыр» жыры. «Қобыланды батыр» жырының 29 нұсқасы бар екен.

Жалпы, «Қобыланды» жырының нұсқалары батырды бес түрлі кезенге апарып телиді. Солардың алғашқысы IX-X ғасырлардағы пешенег дәуірі, екіншісі IX-XI ғасырлардағы оғыз-қыпшақ заманы. Үшінші-төртінші кезең XV-XVI ғасырлардағы Ноғайлы ордасы мен Өзбек-Қазақ ұлысы кезеңімен байланысты. Ал жырдың қайсыбір нұсқалары батырды бергі XVIII ғасырдағы Жоңғар жорығына араластырады. Алайда VI-VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей ескерткіштерінде қазақ тіліне сәйкес сөздер, сөз тіркестері кездеседі.

Белгілі ғалым Р.Сыздық айтқандай, халықтың фольклорлық ауызекі тілі – қазіргі қазақ әдеби тілінің негізі. «Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілінен байқалатыны, қазіргі қазақ әдеби тілінің тарихы сол кезден тамыр алатынына және олардың рухани сабақтастығы әлі үзілмей келе жатқанына көңіл аударуға болады» депті.

Күлтегін туралы жырда жоқтау, мадақтау, шешендік сөз үлгілері қазақтың ақын-жырауларының сөздеріне ұқсайды. Қазақтың жырлары сияқты 7-8 буынды жырлар. Ал негізгі сарын – елдің тәуелсіздігі, береке-бірлігі, ал көркем сөздегі қолдану тәсілдері, мазмұны жақын. «Күлтегіндегі» төмендегі сөздер «Қобыланды батырдағы» сөздерге ұқсас.

Күлтегінде: Бек ұлдары құл болды,

Пәк қыздары пұл болды.

Қобыландыда: Айдарлысын құл қылды,

Тұлымдысын күң қылды.

Ғалымдардың пікірлері бойынша, «Қобыланды батыр» жырында ұшырасатын негізгі қаһармандар есімдері Алтын Орданың ыдырауы мен Қазақ хандығының құрылуы оқиғаларының ортасындағы тарихи тұлғалар. Қара қыпшақ Қобыланды – шамамен XV ғасырда өмір сүрген батыр, тарихи қайраткер. Ал, Алтын Орданың ыдырап, Қазақ хандығы құрылған дәуірде тарихи тұлғалар қатарында Қобыландының да тарихи жырда, эпоста, шежіре, аңыздарда көрінуі кездейсоқ емес.

Адамзат қоғамы өз білімін әртүрлі мәтіндер арқылы жинақтап, атадан балаға жеткізетіні белгілі. Поэтикалық мәтін тек автордың тілдік күзіреті, әлемді тілдік бейнелеуі, ниеті, мүмкіндігі тұрғысынан ғана емес, оқырманның қабылдауы позициясымен бірлікте қарастырылуы қажет. Мәтінді (дискурсты) адамдар қарым-қатынасындағы коммуникативтік құрал, адресант пен адресаттың сөйлеу қызметінің нәтижесі ретінде қарастыру

құнды болмақ. Осы орайда сөйлеушінің алдына қойған коммуникативтік ниеті, поэтикалық дискурстың мазмұны, сөз түзуші мен тұтынушы және ұлттық менталитеті, мәдениеті туралы мәліметтері просодикалық құралдар арқылы да көрінеді. Сөйлеу процесінде тілдік бірліктер просодикалық тәсілдер көмегімен бір-бірімен әрі мағыналық, әрі синтаксистік байланысқа түсіп, сөйлеушінің ой-пікірін, эмоциясын жеткізеді. Сөйлеу процесінің жемісі ретінде поэтикалық дискурс ниет білдіруші мен қабылдаушының қарым-қатынасын көрсетіп, экстралингвистикалық факторлармен бірге белгілі бір оқырман қауымына бағытталады.

Ғасырлар бойы қалыптасып, қорланып, рухани-мәдени мұра ретінде ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей жетіп, өлеңдер, мақал-мәтелдер, жыр-толғаулар арқылы адамның ұлттық психологиясын, мінез-құлқын, эмоциялық жай-күйін елестетеді. Қазақ тіліндегі ырғақты, ыңғайластыққа, рифмалық ұқсастыққа, буын үйлесіміне құрылған поэзияның үлкенді-кішілі түрлерінің өзіне тән семантикалық-синтаксистік ерекшеліктерімен қатар интонация-просодикалық ерекшеліктері де бар екені сөзсіз. Сондықтан көп шумақты өлеңдердің, жыр-толғаулардың да әуен өрнектері просодикалық тәсілдер арқылы тексерілуіде.

Поэтикалық мәтін сан алуан тақырыпты қамтуымен қатар, адам өмірінде, оның тұрмыс-тіршілігінде, қоғамдағы кездесетін жағдайларды, құбылыстарды концептілер арқылы оқырманға таныстырады. Халық өміріндегі қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттай отырып, адамның тағлым-тәлімін және эстетикалық танымын поэтикалық мәтін арқылы байқауға болады. Оның суперсегментті фонетика деңгейіндегі когнитивті-прагматикалық және лингвомәдени қырлары қызықты да өзекті проблемалардың бірі болып есептеледі. Қазақ өлеңдерінің силлабикалық жүйелі ырғақты топтары поэзия тілінің ұқсастық заңдылықтарына икемделіп, сөздерінің буындарының санына дейін реттеліп, гармониялық көркемдікпен ерекше түзіледі. Жырларда кездесетін сөздерінің буындарының санына дейін реттеліп, дыбыстары үйлесіп, ерекше түзілетін сөйлемдерде олардың мағынасына қарай просодикалық тәсілдері өзгеше әсемдікпен реттеліп, өлеңнің ырғақты кестесін сызады.

Поэтикалық мәтіннің талдануы арқылы түрлі әдіснамалық бағыттар, мектептер қалыптасқан. Поэзияда бір ойды жеткізу үшін дәстүрлі тілдік құралдармен бірге басқа да амал-тәсілдер орын алады. Бұлар кез келген тіл жүйесінің сегменттік деңгейінің үстінен келіп, сонымен қатарлас іске асатын және автономды түрде қарастырылатын суперсегменттік деңгей. Өз бетінше дербес құбылыс ретінде есептелетін сөйлемде, мәтінде көрініс табатын просодикалық тәсілдердің орны ерекше. Мәтін-дискурсқа синтаксистік және лексикалық талдау жасаумен қатар суперсегментті фонетика тұрғысынан да жан-жақты зерттеу жүргізуге болатыны анық. Поэтикалық мәтіндегі просодикалық тәсілдерге талдау жасап, олардың когнитивті-прагматикалық, лингвомәдениеттану және стильжасамдық қызметін анықтауға болады. Өлеңдердің просодикалық-интонациялық ерекшеліктері оның когнитивтік және лингвомәдени мазмұнымен байланысты. Қазақ поэтикалық мәтіннің интонациялық көріністері болашақ ұрпаққа өлеңдер, жырлар арқылы жеткізіледі.

Батырлар жырын орындаушы жыршылар оны көбінесе домбыраға қосып, речитативпен (тақпақтың бір түрі) орындаса да, олардың әрқайсысының өз әуені, өз орындау мәнері болады. Мұндай өте көлемді жырларды күні-түні отырып жырлаушы да, тыңдаушы да табылады. Олар жырлардың қызығына бағып, күні-түні отыруға даяр. Жыршыны шақыратын адамдар оларға жағдай жасап, дастарқан жайып, дем алдырып, тамағын беріп, сусынын ішкізіп отырады.

Қобыланды батырды сүйетін Құртқа қыз сымбатына қоса аса мықты, жастайынан ат құлағында ойнап, әкесінің жылқысын баққан қыз екен. Ол Тайбурылды құлын күнінен танып, нағыз тұлпар болатынын болжап, оны Құртқа қыз нағыз шабандоз-бапкер, бағбандарша бағып-қағып өсірді. Ол оны бағып-өсірудің жөнін де, мәнін де, мезгілін де біледі. Уақыт келгенде оған өзі бас білдіреді. Қалай, қанша шабуды, қанша демалуды өзі

белгіледі. Сумен жуып, жалын күмістей жалтылдағып, ешкімді қасына жолатпай (көз тимесін деп) онаша бағады. Ол құлын өсіп, тай болып, Тайбурыл атанғанша оны ешкімге көрсетпейді. Тайбурылды Қобыланды батыр өзі көріп, оның бапырға лайық тұлғасын, тұрпағын көріп, шабысын байқап, көңілі толып, Тайбурылды енді жарысқа қосуға болатын шығар дейді. Сонда Құртқа сұлу жарысқа қосуға болғанмен, жорыққа шығуға әлі ертерек, уақыты жеткен жоқ деп, тағы да біраз уақытқа алып қалып, бұлақтың мөлдір суын ішкізіп, сібірдің бармақтай сұлысымен бағып қала береді. Сонда Құртқаның Қобыландыға айтқан, Қобыландының Құртқаға айтқан сөзі:

Қош, сұлтаным, аман бол!
 Әлдеқандай боларсың?
 Асқар төбе бел дерсін,
 Тайбурыл атпен желерсін.
 Жақсы-жаман қадірін
 Құртқаның сонда білерсін,
 Құртқаға сонда сенерсін...
 Үйдемісін, қыз Құртқа,
 Түздемісін, қыз Құртқа?!
 Әйел болдың, амал жоқ,
 Егер еркек болғанда
 Болар ең жұртқа сен тұтқа!

<Қош/сұлтаным, ↑//<аман бол! ↑ //
 <↑Әлдеқандай / боларсың?↓ //>
 <Асқар төбе / бел дерсін, //
 <Тайбурыл атпен / желерсін ↑//
 <Жақсы-жаман / қадірін ↑//
 <Құртқаның сонда / білерсін, ↓ //>
 <Құртқаға сонда / сенерсін...↓ //>
 <Үйдемісін, / қыз Құртқа, ↑//
 <Түздемісін, / қыз Құртқа?! ↑//
 <Әйел болдың, / амал жоқ, ↓ //
 <Егер еркек / болғанда ↑//
 <Болар ең жұртқа / сен тұтқа! ↑//

Қобыланды мен Құртқаның арасындағы әңгіме Тайбурыл жайында өрбіп тұр. Сөз түзуші мен қабылдаушының қарым-қатынасы сөз барысындағы пресуппозицияларына байланысты. Сөйлеу актілері тұрғысынан қарастырсақ (Surl), бұнда сөйлеушінің ойы директивалар (аман бол) бұйрықты интонема арқылы, интеррогативтер (әлдеқандай боларсың) сұраулы интонема арқылы көрінеді. Сөйлеу актісінде адресант иллокутивтік мақсатын семантика-интонациялық құралдар арқылы адресатқа жеткізеді. Қобыланды батыр өзінің Құртқаға арналған сөзінде коммуникативтік жағдаятына сәйкес, тыңдаушыға (Құртқаға) әсер ету үшін, реакция туғызу үшін эмоциялық-экспрессивтік мағынасында қарапқа сөздерді (қыз Құртқа) қайталайды. Қобыландының ой-ниеті функционалды-семантикалық және интонациялық-просодикалық құралдар арқылы тыңдаушыға жеткізіледі. Интонема варианттарының қолдануы жырда сөз иелерінің қарым-қатынасы мен көңіл-күйіне, олардың дүниетанымы мен көзқарастарының ерекшелігіне байланысты.

Жеті-сегіз буынды жырдың әр тармағы екі-екі бунаққа (төрт+үш) бөлініп, жеке синтагма құрайды. Жырдың ырғағы әуен өрнектері сөздердің, буындардың ұйқасымен ерекшеленіп тұр. Бірінші жеті тармағы бір ойды білдіріп, бұйрықты, қыстырма, сұраулы интонемалармен сипатталады. Тональды, динамикалық, темпоральды параметрлері қозғалысқа түсіп, интонемалардың өрнектерін сызады. Жырдың соңғы бес тармағы

қыстырма, сұраулы, лепті интонемалармен өрнектеліп, дербес ойды білдіретін болғасын көлемді паузамен бітеді. Жырдың интонациялық келбеті толқынданып, кейбір сөздері ой екпінімен белгіленіп, интонациялық компоненттері қозғалысқа түсіп, бірнеше рет қайталанатын өрнектерін сызады. Сонымен, сөйлеу тұзуші мен сөйлеу тұтынушы арасындағы қарым-қатынас просодикалық тәсілдер арқылы анықталып, сипатталады. Сөйлеушінің прагматикасына, эмоциясына қарай оның дауыс реңкі де құбылып тұрады.

Біздің тағы қарастыратынымыз жырдың бір бөлігі, Қобыландының Тайбурылының шабысы. Ол халық ауыз әдебиетінің аса көркем үлгісі болып табылады. Батырлар жырын халықтың талантты ақын-шайырлары шығарып, ол ауыздан ауызға ауызша ілгері-дегілерден кейінге ауысып, көркемдігін жоғалтпай осы күнге жеткен. Онда керемет көркем теңеулер, теңдессіз қайрат пен сұлулық, эпитет, метафораның шыңы мен гиперболалар орнын табады. Мысалға Тайбурылдың шабысын суреттейтін жерін келтіріп, поэтикалық мәтіннің құрылымдық-интонациялық ерекшеліктерін қарастырайық.

Құбылып Бурыл гүледі,
 Аяғы жерге тимеді.
 Тау мен тасты өрледі,
 Төрт аяқты сермеді,
 Құлақтың түбі терледі,
 Тер шыққан соң өрледі,
 Адырды көзі көрмеді,
 Көлденең жатқан көк тасты
 Тіктеп тиген тұяғы
 Саз балшықтай иледі.
 Қараша емес қауысты,
 Қоңыраулатып дауысты,
 Жақын қылды алысты
 Берсін кімге намысты,
 Күн төбеден аумақ-ай
 Түзеді Бурыл шабысты
 Қос құлағы тігілді
 Қайырға біткен қамыстай,
 Түс ауған соң бүгілді
 Илеуі жеткен қайыстай
 Байлаулы малдай шешілді,
 Төрт аяғы көсілді,
 Әрбір сымдай есілді.
 Кешегі кеткен қосынға
 Жетемін деген Қобыланның
 Жоқ еді тіпті есінде.
 Бұландаған Бурылмен
 Артық туған Қобыланды
 Анқып жетті бесінде.
 <Құбылып Бурыл / гүледі, ↑//
 <Аяғы жерге/ тимеді. //↓>
 <Тау мен тасты /өрледі, ↑//
 <Төрт аяқты /сермеді, ↑//
 <Құлақтың түбү /терледі, ↑//
 <Тер шыққан соң /өрледі, ↑//
 <Адырды көзі /көрмеді, ↑//
 <Көлденең жатқан /көк тасты ↑//
 <Тіктеп тиген /тұяғы ↑//

<Саз балшықтай /иледі. ↑//
 <Қараша емес /қауысты. ↑//
 <Қонраудатып /дауысты. ↑//
 <Жақын ғылды /алдысты ↑//
 <Берсін кімге /намысты. ↑//
 <Күн төбеден / аумақ-ай. ↑//
 <Түзеді Бұрыл / шабысты ↑//
 <Қос құлағы / тігілді ↑//
 <Қайырға біткен / қамыстай. ↑//
 <Түс ауған соң / бүтүлді ↑//
 <Илеуі жеткен / қайыстай. ↑//
 <Байлауды малдай / шешілді. ↑//
 <Төрт аяғы / көсілді. ↑//
 <Әрбір сымдай / есілді. ↓>//
 <Кешегі геткен / қосынға ↑//
 <Жетемін деген / Қобыланның ↑//
 <Жоқ еді тіпті / есінде. ↓>//
 <Бұландпаған / Бұрылмен ↑//
 <Артық туған / Қобыланды ↑//
 <Аңқып жетті / бесінде. ↓>//

Келтіріп отырған жеті-сегіз буынды жырдан алған үзінді (КФТ) орындау барысында жырдағы ырғақты топтар мен синтагмалар, тиянақты-тиянақсыз интонемалармен өрнектеліп, өздеріне лайықты кідіріс-паузалармен белгіленіп, көтеріңкі-бәсең иректелген әуенді сызып өрнектейді. Ал жырдың бір үзіндісіндегі КФТ-ның басталуы мен аяқталуы интонациялық әуеннің төрт деңгейіне салса, онда КФТ-ның көтеріңкі, созылыңқы басталуы төрт деңгейлі схеманың бас жағынан төбесінде жоғарыда қалықтап тұрып барып, содан төмен түсіп, кәдімгі жеті-сегіз буынды жырдың ирелендеген сызығын сызар еді. Осы арада жыршы домбырасын тыңқылдатып, біраз демалар еді. Келесі КФТ-ны бастауда тағы да даусын көтеріп, мәнерлеп, созып барып, паузадан кейін речитативпен өз мәнеріне салып, жырды бастайды. Сөйлеуші маңызды деп тапқан сөз бөліктеріне ой екпіні түсіп отырады. Жырдағы тармақтардың соңғы буындары бір-бірімен ұйқасып, үйлесіп (*гүледі, тилмеді, өрледі, сермеді, терледі, көрмеді, иледі*) көркемдік, бейнелеу жағынан жырдың ырғағы мен «жорғағына» сәйкес толқындалып, қайырылып, «кілем кестесін» сызады. Просодикалық тәсілдер арқылы сөйлеушінің прагматикасын, эмоциясын, тыңдаушысына деген көзқарасы мен ниетін білуге болады. Жырды безендіріп отыратын просодикалық тәсілдер сөзді дауыстың құлпыруына, өзгеруіне қарай түрлендіріп, мәнерлеп, көріктендіріп, сөйлеушінің сөзіне ажар береді және айтылған ойды жандандырып, мәтіндегі сөйлемдердің мағыналары, қарым-қатынастары айқындалып, анықтала түседі. Интонациялық компоненттер поэтикалық мәтіндегі сөйлемдерді бөлшектеп, мүшеленген сегменттердің бір-біріне қатысын ашып, анықтап, айтқан ойды түсіндіруде де үлкен рөл атқарады. Интонацияның құбылуы тыңдаушының есту, қабылдауына әсер етіп, мәтін мазмұнын дұрыс түсінуге көмектеседі.

Сонымен, атадан балаға асыл мұра ретінде өтіп отыратын жырлардың әуен өрнектері просодикалық тәсілдер арқылы сипатталады. Ұлттың тарихынан, өмірінен, мәдениетінен келе жатқан жырлар интонология тұрғысынан да қарастырылады.